

TEMSİL YA DA İSTİÂRE-İ TEMSİLİYYE KAVRAMI Keşşâf Tefsiri Örneğinde Uygulamalı Bir Belâgat Çalışması*

Hâcî es-Sadîk**

Tercüme: Sedat SAĞDIÇ***

Öz

“İstiâre-i temsiliyye” kavramı beyân ve tenkit çalışmalarında önemli bir yere sahiptir. “İstiâre-i temsiliyye”nin öneminden ve çeşitli somut ve soyut manaları açıklama noktasındaki güçlü etkisinden dolayı çalışmamızda geçmişte ve günümüzde çok sayıda isim verilen bu terimin mefhûmu üzerinde durmaya gayret göstereceğiz. Bu terimin uygulamalarını özellikle de meşhur mütefekkir ve âlim Zemahşerî’nin *Keşşâf* tefsirinde inceleyeceğiz.

Anahtar kelimeler: Temsil, İstiâre-i Temsiliyye, Belâgat, Zemahşerî, Keşşâf

THE CONCEPT OF REPRESENTATION OR REPRESENTATIVE METAPHOR

An Applied Rhetoric Study With Special Reference To “Kassaf”

Abstract

Representative metaphor has an important position in expression and critique studies. I will try to examine the notion of this term which had numerous names from past to present, for having importance and strong impact about explaining various abstract and concrete senses. Especially, I will study the applications of this term in the *Kassaf*, an exegesis of the Quran, written by a well-known philosopher and scholar Zamakhsari.

Keywords: Representation, Representative Metaphor, Rhetoric, Zamakhsari, *Kassaf*.

Giriş

Belâgat âlimlerince “istiâre”nin; bir ya da birden fazla kelimedede meydana gelmesi bakımından “istiâre-i müfred” ve “istiâre-i mürekkep” olarak ikiye ayrıldığı bilinmektedir. “İstiâre-i müfred”, “istiâre-i tasrihiyye” ile “istiâre-i mekniyye”de olduğu gibi müsteârın tek bir lafız olmasıdır. “İstiâre-i mürekkep” ise müsteârın terkip halinde olmasıdır. “İstiâre”nin bu çeşidini belâgatçılar “istiâre-i temsiliyye” olarak da adlandırırılar.¹

* “Mustalâhu’t-temsîl ev el-İstiâratü’t-temsiliyye: Dirâse belâgiyye tatbikiyye fi’l-keşşâf enmûzecen”, *Mecelletü’l-ulûmi’l-insâniyye*, 2008, sy. 30, ss. 69-184.

** Mantûrî Üniversitesi, Konstantîne/Cezayir.

*** Öğr. Gör., Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, sedatsagdic@gmail.com

¹ Abdülazîz Atîk, *fi’l-Belâgati’l-arabiyye- İlmü’l-Beyân*, Dârü’n-nahdati’l-arabiyye, Beyrut, ts, s. 192; Muhammed Ebû Şevârib- Ahmed Mısırî, *Kutûfu’n-belâgiyye*, Dârü’l-vefâ, İskenderiyye, 2006, s. 95.

1) İSTİÂRE-İ TEMSİLİYYE'NİN FARKLI FARKLI İSİMLERİNİN OLMASI

Öncelikle; belâgatçılar tarafından çeşitli metinlerde farklı farklı isimlendirilen bu terim üzerinde durmamız yerinde olacaktır. Zira “istiâre-i temsiliyye”; temsil yoluyla istiâre, istiâre yoluyla temsil ya da sadece temsil olarak isimlendirilir. “Mürekkep teşbih” kendisine “teşbih temsil” ya da “teşbih-i temsil” denmesiyle “istiâre-i temsiliyye”den ayrılır.²

Bu sebeple bu terimin delâleti ve mefhûmunun üzerinde durulup edebî tesirine işaret edilerek en önemli özelliklerinin belirlenmesi için ele alınması faydalı olacaktır. Özellikle de *Keşşâf* tefsîrinde belâgat tahlillerinin ortaya çıkardığı istiârenin bu türünü uygulamalı olarak ele alan İmâm Zemaşerî çerçevesinde. Ortaya çıkacak fayda ise öteden beri “istiâre”nin, belâgatçılar nezdinde değere sahip edebî bir vesile ve anlatım sanatlarından biri olma özelliği ile çok önemli oluşunun yansıtılmasıdır. “İstiâre-i temsiliyye”; üslûp zenginliği, söylenen sözü ifade etme kuvveti ve edebî güzellik barındırdığı için benzetme ve tasvire dayanır.

2) İSTİÂRE-İ TEMSİLİYYE MEFHÛMU

Belâgat âlimlerinin birçoğuna göre “istiâre-i temsiliyye”nin tanımı şöyledir: Gerçek mananın kastedilmesine engel bir karîneden dolayı aralarındaki benzerlik alâkasıyla bir terkinin konulduğu mananın dışında kullanılmasıdır.³ Ya da “istiâre-i temsiliyye”, temel anlamın kastedilmesine engel bir karîneyle beraber, benzerlik alâkasıyla konulduğu anlamın dışında kullanılan mürekkep bir lafızdır.⁴

“İstiâre-i temsiliyye” mefhûmuna İmâm Fahrettin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Nihâyetü'l-i'câz* adlı eserinde “örnek vererek anlatma”⁵ metodunun bir çeşidi olarak işaret edilmiştir. Râzî bunu şöyle ifade etmektedir: Belâgat âlimleri – birbirleriyle bağlantılı olan- birçok şeyden elde edilmiş benzetmeyi “temsil” ismine özgü kılmışlardır. Bu (temsil) bazen bir konuda tereddüt eden kimsenin sözünde olduğu gibi istiâre yoluyla da olabilir: “Seni bir adım ileri bir adım geri atarken görüyorum”. Bu ifadenin aslı şöyledir: Senin tereddüt etmeni; bir adım ileri, bir adım geri atan kimsenin hali gibi görüyorum.⁶

Belâgatçılar “istiâre-i temsiliyye” tanımındaki farklı ifadelerine rağmen “istiâre-i temsiliyye”deki “terkip” özelliğinde görüş birliğindedirler. O görüş birliğine de bu âlimlerden biri “istiâre” terimiyle ilgili ifadelerin bağlamında işaret etmiştir: “İstiâre” daha önce geçtiği üzere müfret de, mürekkep te olabilir ve terkip

² Ahmed Mustafa el-Merâgî, *Ulûmu'l-belâga: el-beyân, vel-meâni, vel-bedî*, Dârü'l-kalem, Beyrut, ts, s. 266.

³ Abdülazîz Atîk, *fi'l-Belâgati'l-arabiyye*, İlmü'l-beyân, s. 192; Âişe Hüseyin, *Feridü'l-Beyân fi Dav'i'l-esâlibi'l-arabiyye*, Dârü kabbâe, Kâhire, 2000, s.183.

⁴ Abdülazîz Arefe, *Min Belâgati'n-nazmi'l-arabiyye*, y.y. Kahire, 1982, s. 155.

⁵ Makalede geçen temsil kelimesini istilâhî anlamında olmadığı için “örnek vererek anlatma” şeklinde çevirdik. (çev. notu)

⁶ Fahrettin er-Râzî, *Nihâyetü'l-İcâz fi dirâyeti'l-i'câz*, Matbaatü'l-âdâb, Kâhire, 1317/1900, s. 81.

halinde “temsil” ya da “istiâre-i temsiliyye” olarak isimlendirilir. Ki o da alakası benzerlik olan mecâzî mürekkeptir.⁷ Bunun açıklaması şöyledir: Birden fazla kelime ile ifade edilen bir durumun başka bir benzer duruma istiâre edilmesidir. Böylece terkinin tamamı “temsil” olur. Bu sebeple belâgatçılar bu tür istiâreyi, “istiâre-i temsiliyye” olarak isimlendirmişlerdir. Bu âlimlerden birinin sözü bu manayı desteklemektedir: “İstiâre”nin vech-i şebhi ve unsurları terkip halinde olabilir. “İstiâre” bu durumda “istiâre-i temsiliyye” olarak adlandırılır. “İstiâre-i temsiliyye” asli manasına benzetilmesi açısından “teşbih-i temsil” olarak kullanılan mürekkep lafızdır. “İstiâre-i temsiliyye”nin “istiâre” karşısındaki konumu, “teşbih-i temsil”in “teşbih”teki konumu gibidir.⁸ Bundan ötürü modern dönem âlimlerinden birinin bu mana üzerine araştırma yapıp şu kanaata varması yeni bir şey değildir: “İstiâre-i temsiliyye” “istiâre-i tasrîhiyye”nin bir çeşididir. “İstiâre-i temsiliyye”de müşebbeh bih-i müşebbeh yerine açıkça söyleriz. İki “istiâre” (tasrîhiyye ve temsiliyye) arasında sadece tek bir fark vardır: Biri tek bir lafızda, diğeri ise terkipte gerçekleşir.⁹

Terkipte gerçekleşenin istiâre yoluyla “temsil” olduğu açıktır. Abdulkâhir Cürçânî’nin benimsediği¹⁰ ya da Kazvînî’nin şöyle derken “mecâz-ı mürekkep” ve “temsil” olarak isimlendirdiği gibi: “Mecâz-ı Mürekkep”e gelince, o teşbihte mübalağa olsun diye “teşbih-i temsil” olarak asli manasına benzetilmesi açısından mürekkep lafızdır. Yani iki ya da daha çok durumdan çıkarılmış iki sûretten birinin diğerine teşbihidir. Sonra da teşbihte mübalağa için müşebbeh; müşebbeh bih’in içine katılır ve hiçbir değişiklik yapılmadan müşebbeh bih zikredilir. Bütün bunlar istiâre yoluyla ya da mutlak olarak “temsil” şeklinde isimlendirilir. “Temsil” yani “istiâre-i temsiliyye” yaygınlaştığında ve kullanımı çoğaldığında “mesel” adını alır. Bu sebeple meseller değiştirilemez.¹¹ Bundan ötürü Araplardan aktarılan bu emsâller ilk söylendikleri konumlara benzer yerlerde tekrar söylendiğinde “istiâre-i temsiliyye” olarak kabul edilir.¹² Bu sebeple “istiâre-i temsiliyye”nin karînesi sadece haliyye olur(durumdan anlaşılır).¹³

Bu açıdan araştırmacılarından biri bu noktayı şöyle değerlendirmektedir: “Teşbih-i temsil” ile “istiâre-i temsiliyye” arasında güçlü bir bağ vardır, her ikisi de çok sayıda durumdan çıkarılmış terkinî bir sûrettir. Bazı beyitler iki şatırında¹⁴ mürekkep teşbihi sûret ihtiva edebilir. Beytin tamamı söylendiğinde “teşbih-i mürekkep” yani “teşbih-i temsil” kabilindedir. Fakat müşebbeh bih olan ikinci

⁷ Bedevî Tabâne, *İlmü’l-beyân: Dirâse târihiyye fi usûli’l-belâgati’l-arabiyye*, Dârü’s-sekâfe, Beyrut, 1981, s. 188.

⁸ Abdülmüteâl es-Sâidî, *el-Belâgatü’l-âliyye*, İlmü’l-beyân, Mektebetü’l-âdâb, Kâhire, 2000, s. 117.

⁹ Abdülazîz Kalkale, *el-Belâgatü’l-istilahiyye*, Dârü’l-fikri’l-arabi, Kâhire, 2001, s. 60.

¹⁰ Abdülkâhir Cürçânî, *Delâilü’l-i’câz*, tahkik: Mahmûd Şâkir, Mektebetü’l-Hancî, Kâhire, 1984, s. 430.

¹¹ Abdülmüteâl es-Sâidî, *Buğyetü’l-îzâh*, Mektebetü’l-âdâb, Kâhire, III, 151; Tabâne, s. 188.

¹² Sâidî, *el-Belâgatü’l-âliyye*, s. 118.

¹³ Abdülazîz Kalkale, s. 61.

¹⁴ Şatr bir beytin yarısıdır. bk. Nihad M. Çetin, “Aruz”, *DİA*, III, 427.

kısmı çıkarır ve benzer bir konumda tek başına kullanırsak bu, “istiâre-i temsiliyye” kabul edilir. “İstiâre-i temsiliyye” “teşbih-i temsil”e dayanmasına rağmen ondan daha belîğ ve daha derinliklidir. Pek çok belâgatçı “istiâre-i temsiliyye”yi istiârenin diğer çeşitlerinden önemli görür.¹⁵

Burada Araplardan aktarılan bütün emsâllerin “istiâre-i temsiliyye”ye dâhil olacağına işaret etmemiz yerinde olacaktır. Çünkü istiâre’de sözün ilk söylendiği sûret (mevrid) ikinci konuda söylendiği sûrete benzetilir, sonra da birinci sûretin lafzı ikinci durum (madrib) için istiâre edilir.¹⁶ Mütenebbi’nin (ö. 354/965) şu sözlerinde olduğu gibi:

*Her kim hor görürse deęersizlik ona kolay gelir,
Ölü kimseyi acı yaralamaz.*¹⁷

Beyit bu şekliyle mürekkep teşbihtir; fakat ikinci kısım uygun bir konumda tek başına söylenirse bu durumda “istiâre-i temsiliyye” olur. Beyit hakarete (hor görülmeye) aldirış etmeyen herkes için söylenmiştir. Bu durumdan etkilenmeyen kimsenin hali; yaralanıp yarasından etkilenmeyen ve acı duymayan ölünün haline benzetilmiştir. Umeyr b. el-Eyhem’in sözü Kudâme b. Câfer’in (ö. 327/948) “temsil”le ilgili getirdiği örneklerden biridir:

*Dostlar yerlerinden/ vatanlarından kuşluk vakti ya da güneş doğmadan gitti,
Dün gündüz söyledikleri sözde durdular.
Ne bir ittifaka vardı,
Ne de o sözden geri durdular.*¹⁸

Buraya kadar ifade edilenlerden elde ettiğimiz netice şudur: Bu örneklerde istiâre ibarenin tek bir lafzında gerçekleşmemiş, terkinin tamamında (bütününde) gerçekleşmiştir. Bu da, Abdulkâhir Cürcânî’nin (ö. 471/1078-1079) söylediği gibi “istiâre”nin tanımı olarak getirilen “mecâz olan temsil”¹⁹ ya da müteahhir belâgatçılar nezdinde yaygın olduğu üzere “istiâre-i temsiliyye”dir.

Sonraki (son dönemdeki) âlimler bu sözün anlamını yerleştirme noktasında farklı farklı isimlendirmelerde bulunmuşlardır. Hatta bu âlimlerden “istiâre-i temsiliyye”yi “mürekkep mecâz sûreti” olarak isimlendirene de rastladım.²⁰ O, bu konudaki görüşlerini şöyle ifade ediyordu: “Böylece “istiâre-i temsiliyye” sadece

¹⁵ Şefî es-Seyyid, *et-Ta’bîrû’l-beyânî- Ru’ye belâgiyye nakdiye*, Dârü’l-fikri’l-arabi, Kâhire, 1988, s. 142; Muhammed Ebû Şevârib-Ahmed el-Mısrî, s. 98.

¹⁶ Her meselde ilkin hakkında söylendiği aslî hali mevrid (مورد) ve bu aslî hale benzeyen daha sonra ortaya çıkan ikinci halî madrib (مضرب) vardır., İsmail Durmuş, “Mesel”, *DİA*, XXIX, 293.

¹⁷ Şefî es-Seyyid, s. 145.

¹⁸ Kudâme b. Cafer, *Nakdü’s-şi’r* (tahkik ve talik: Muhammed Abdülmünim Hafâcî, Dârü’l-kütübü’l-ilmîyye), Beyrut, ts, s. 160.

¹⁹ Cürcânî, s. 69; Ahmet Matlûp, *Mu’cemü’l-mustalahâti’l-belâgiyye ve tetavvürüha*, y.y., ts, s. 95.

²⁰ Şefî es-Seyyid, s. 142.

bir veya daha fazla cümleden oluşan terkipte gelmiş olur. Bu terkinin aslî delâleti ile aktarıldığı delâletin alâkası benzerlikten başka bir şey değildir. Arap belâgatında bu mecâzî sûret bazen “temsil”, bazen de “istiâre-i temsiliye” olarak isimlendirilir. Her ne kadar “teşbih-i temsil” manasına da kullansalar “temsil” kavramının kullanımı müteakdimin belâgat âlimlerince daha yaygındır. “İstiâre-i temsiliye” ise günümüz dâhil müteahhirûn belâgatçılar nezdinde yerleşmiştir. Bu sûretin yani “istiâre-i temsiliye”nin esas özelliği isimlendirildiği gibidir. “İstiâre-i temsiliye”, kastedilen mananın dışında zâhirî delâleti olan lugavî bir terkiptir. “İstiâre-i temsiliye” ile – bağlamdan anlaşıldığı üzere- bir durumun ve halin ya da tam bir fikrin tasvîri kastedilir.²¹

İstiâre ile temsil arasındaki farkla ilgili açıklamasının başında İmâm Abdulkâhir Cürcânî bu noktaya işaret ederek şöyle demiştir: Aralarında fark olmamacasına “istiâre” tam olarak “temsil” midir? Yoksa “istiâre”, temsili ihtiva etmesi dışında ondan farklı mıdır?²² Bu durum Cürcânî’yi, “istiâre”nin konumunu müstakil olarak ele almaya sevk etmiştir.

Cürcânî’nin bu meseledeki görüşüne ışık tutabilmek için “istiâre”yi tanımladığı şu sözünü dikkate alabiliriz: “İstiâre”, lafzın bir aslının olması²³ sonra o asıldan daha önce zikredilen şarta göre aktarılmasıdır.²⁴ Bu tanım, önceki satırlarda ifade edilen “temsil”in manasıyla ilgili olarak zikredilmemiştir.²⁵ Zirâ “mesel” ve “temsil” olmada aslanan, çok sayıda durumdan elde edilmiş benzetmedir. Bunu da sağlayan bir ya da birden fazla cümleden başkası değildir. Çünkü cümleyi meydana getiren lafızların sözlükteki gerçek anlamları üzerine te’lif edildiği anlaşılmaktadır.²⁶ Bu yorumu benimserseniz şöyle dememiz mümkün olur: “İstiâre-i temsiliye” demek olan “temsil” terimi Abdulkâhir Cürcânî’ye göre “istiâre”den bağımsız bir terimdir. Bu, “istiâre-i temsiliye”nin “teşbih”e dayanması dolayısıyladır. “Temsil”e gelince onun aslı “teşbih-i temsil”dir, hem “istiâre-i temsiliye”yi hem de “teşbih-i temsil”i kapsayan bir terimdir.

Bütün bu ifade edilenlerden çıkardığımız sonuç şudur: Abdulkâhir Cürcânî’ye göre “istiâre” “teşbih”e, “temsil” ise “teşbih-i temsil”e dayanır. Ona göre edebî güzellik açısından “kinâye” ve “istiâre” için uygun olanın, “temsil” ya da “istiâre-i temsiliye” için de uygun olduğu hususuna işaret edilmesi yerinde

²¹ Şefî es-Seyyid, s. 142.

²² Abdulkâhir Cürcânî, *Esrârü'l-belâga* (tashih: es-Seyyid Rızâ), Dârü'l-marife, Beyrut, 1402 (hicri) s. 207.

²³ Makalede "يكون اللفظ اللغوي أصل" şeklinde ifade orijinal metinde اللفظ kelimesinin başında ل harfi cerri vardır. (اللفظ). Cürcânî, *Esrârü'l-belâga* (tahkik: Mahmûd Muhammed Şâkir), Matbaatü'l-medenî, Cidde, 1. baskı, 1991, s. 30. Dolayısıyla buradaki أصل kelimesi tek başına يكون'un haberi değil, اللفظ اللغوي mukaddem haberinin muahhar mübtedasıdır. Mübteda ve haberin her ikisi يكون'un haberidir. (çev. notu)

²⁴ Bu şart Cürcânî’ye göre bu aktarımın aslî olmaması, geçici olmasıdır. (çev. notu)

²⁵ وهذا الحد لايجئ في الذى تقدم فى ifadesi orijinal metinde وهذا الحد لايجئ في حالها مع التمثيل الذى تقدم من أن الأصل للفظ معنى التمثيل.

²⁶ Cürcânî, *Esrârü'l-belâga*, s. 207.

olacaktır. Cürçânî, *Delâilü'l-i'câz* isimli kitabının birçok yerinde bu terimleri bir arada zikretmiştir. Şu sözü onlardan biridir: “Kinâye”, “istiâre” ve “istiâreye dayanan temsil” doğru bir şekilde ve yerli yerinde kullanıldığında bir değer ve üstünlük gerektirir. “Seni bir adım ileri bir adım geri atarken görüyorum” denildiğinde bu sözün, şu söz söylendiğinde olmayan bir konumu olur: Davet ettiğim mesele hakkında kararsız oluşunu şu sözü söyleyen kişinin durumu gibi görüyorum: “Acaba çıkayım mı, çıkmayayım mı?” Akabinde bir adım ileri, bir adım geri atıyor.²⁷

Abdulkâhir Cürçânî'nin sözünden açıkça anlaşılan buradaki “temsil”den kastın “mecâz”dan başkası olmamasıdır. Bu da “mecâz” ile “teşbih-i temsil” arasındaki fark nedeniyledir. Cürçânî sözlerini şöyle sürdürür: “Mecâz olan temsil”e gelince, onun örneği bir şeyi yapıp yapmama konusunda tereddüt yaşayan bir kimseye söylediğin sözdür: Seni bir adım ileri bir adım geri atarken görüyorum. Bu sözün aslı şöyledir: Senin tereddütlü halin, bir adım geri atan kimsenin hali gibidir. Sonra söz kısaltılmış, o kişi gerçekten bir adım ileri bir adım geri atan kimse olarak kabul edilmiştir. Aynı şu sözde olduğu gibi: “Bir aslan ve aslan gibi bir adam gördüm.” Sonra o adam gerçekten aslanmış gibi kabul edilmiştir.²⁸

Cürçânî'nin, başka bir yerde “kinâye” ve “istiâre”nin meziyetlerinden bahsederken “temsil”i her ikisiyle karşılaştırdığını görüyoruz. O, bu durumu şöyle ifade eder: Temsil örneği böyledir. Güzellik²⁹ bizzat mananın kendisinde değil, daima manayı ispat etme metodunda bulunur.³⁰ “Bu tür (kinâye, istiâre ve temsil) sanatlar; manaları³¹ seçkinleştirir, değerini artırır, mananın üstün olmasını gerektirir, dinleyende hoşluk oluşturur³² ve muhatap nezdinde manaların değerini yükseltir.” Belâgatçılar bu sözleriyle cesaret ve misafirperverlik ve bunların benzeri kelimelerde tek tek kelime manalarını kastetmezler.³³ Sadece bu

²⁷ Cürçânî, *Delâilü'l-i'câz*, s. 430.

²⁸ Cürçânî, *Delâilü'l-i'câz*, s. 69.

²⁹ Orijinal metinde المزية kelimesinden önce رأيت fiili vardır. Fakat makalede bu fiilin yer almamasının anlama fazla bir etkisi yoktur. (çev. notu)

³⁰ Güzelliğin/ meziyetin mananın bizzat kendisinde olmayıp manayı ispat etme metodunda bulunmasının anlamı şudur: رأيت رجلا لا يميز عن الأسد في شجاعته (Bir Aslan gördüm) ifadesinin (Cesareti ve cüreti konusunda aslandan farklı olmayan) ifadesine bir meziyeti/ üstünlüğü yoktur. Burada ilk cümlenin istiâreli olarak söylenme güzelliği bizzat sözün kendisinde değildir. Bu sözü söyleyen kimse birinci ifadede kastettiği şahsın aslana benzerlikteki yönünü ziyadeli olarak zikretmiştir. Dahası bu eşitliği muhataba ispat ederken bunu tekitli, vurgulu ve güçlü bir biçimde yapmıştır. Bu durumda “istiâre”nin etkisi mananın bizzat kendisinde değildir. bk. Cürçânî, *Delâilü'l-i'câz fi İlmi'l-Meâni* (tahkik: es-Seyyid Muhammed Reşit Rızâ), *Dârü'l-marife*, Beyrut, 2001, 3. Baskı, s. 63-64.

³¹ Makalede müfred olarak geçen kelime orijinal metinde cemi olarak المعاني dir. (çev. notu) Cürçânî, *Delâilü'l-i'câz*, s. 64.

³² Metinde تقمها şeklinde geçen bu fiil hem M. Muhammed Şâkir (s. 71) hem de Reşit Rızâ talikli baskılarda (s. 64) تفجها şeklindedir. (çev. notu)

³³ Cürçânî, *Delâilü'l-i'câz*, s. 71.

manaların ait oldukları kişiye nispet edilmelerini kastederler.³⁴ Bu ifadenin benzerini Cürçânî, hakikatin yerine kinâyeye ve istiâreyi tercih ettiği sözünde şöyle ifade etmiştir: Temsil ile istiârenin hükmü aynıdır. “Seni bir adım ileri, bir adım geri atarken görüyorum” ifadesi söylendiğinde “temsil” için şaşkınlık ve kararsızlığı kesin olarak ortaya koyan bir görünüm gerekli kılınmış olur.³⁵ Hiç kuşkusuz bu ifade zâhirî üzere gelmesinden daha vurgulu ve daha etkilidir.³⁶

Önceki satırlarda zikredilenleri incelediğimizde Abdülkâhir Cürçânî'nin “İstiâre-i temsiliyye”ye özgü örneği tekrarladığı dikkat çeker: “Senin bir adım ileri bir adım geri attığını görüyorum.” Bu meseli Velîdb. Yezîd (ö. 126/744), kendisine biat etmekten kaçındığını öğrendiği Mervân b. Muhammed'e (ö. 132/750) yazdığı mektubunda dile getirmiştir. Velîd, Mervân'ın biat edip etmeme konusundaki tereddütlü halini, bir işe koyulmak için ayağı kalkan; kâh gitmek isteyip ileri bir adım atan, kâh istemeyip geri adım atan tereddütlü bir kimsenin haline benzetmiştir. Bununla şu kastedilmektedir: O adamın herhangi bir iş için adım atıp atmamaktaki tereddütlü hali, bir adım ileriye bir adım geriye atan kimseye benzetilmiştir. O kimsenin adım atma konusundaki tereddütü anlamındaki müşebbeh hazfedilmiştir. “Bir adım ileri bir adım geri atıyor” sözümüz ise “müşebbeh bih”tir ve açıkça zikredilmiştir. Sanki biz bir sûreti başka sûrete benzetiyoruz. Şu kadar var ki müşebbeh teşbih edâtı ile birlikte hazfedilmiş, müşebbeh bih ise terkip halinde açıkça zikredilmiştir.

Yukarıdaki satırlarda ifade ettiğimiz gibi Abdülkâhir Cürçânî'nin “temsil” ile ilgili görüşleri ne olursa olsun – ister “teşbih-i temsil”, isterse “istiâre-i temsiliyye” olsun - o, “temsil”in şartının iki taraf (müşebbeh-müşebbeh bih) arasındaki vech-i şebah olduğunu vurgular. Bu konuyu da şöyle açıklamaktadır: Eğer müsteâr minh (müşebbeh bih) ile müsteâr leh (müşebbeh) arasındaki benzerlik³⁷ somut, duyularla algılanabilen, benzer diğer özellikler ise “istiâre”nin “teşbih” içerdiği söylenebilir; fakat “istiâre”de “temsil” ya da “darb-ı mesel” olduğu söylenemez. “Nur Kur’ân için, hayat da ilim için mesel olarak kullanılmıştır” sözümüzde olduğu gibi eğer benzetme aklî olursa istiâre; “temsil” olarak isimlendirilebilir ve onda darb-ı mesel olduğu söylenebilir.³⁸

3) ZEMAŞERÎ'NİN İSTİÂRE-İ TEMSİLİYYE UYGULAMALARI

Kur’ân nazmı üzerine Cürçânî'nin görüşlerini tatbik eden ve onun etkisi uygulamalarında açıkça ortaya çıkan Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) sözlerinde, Cürçânî'nin –temsil ile ilgili görüşlerini öğrendikten sonra- ortaya koyduğu bir

³⁴ Orijinal metinde معاني هذه الكلم ifadesinden önce يعنون إثبات ifadesi vardır. Cürçânî, *Delâilü'l-i'câz*, s.64. بخبر به ifadesindeki zamirin doğrusu, zamir المعاني kelimesine raci olduğu için بها'dır. (çev. notu)

³⁵ Makalede فوجئت olarak geçen fiilin doğrusu فأوجئت'dir. *Delâilü'l-i'câz*, s. 65. (çev. notu)

³⁶ Cürçânî, *Delâilü'l-i'câz*, s. 73.

³⁷ Makalede المشبه olan kelime orijinal metinde المشبه olarak geçmektedir. (çev. notu)

³⁸ Cürçânî, *Esrârü'l-belâga*, s. 208.

önceki paragrafta zikredilen şartın benzerini bulamadığımızı işaret etmek yerinde olur. Dahası İmâm Zemaşerî tefsîrinde “istiâre-i temsiliyye”nin her ne kadar “temsîl”in bir çeşidi olduğuna işaret etse de bu istilâhı kullanmamıştır. Bu sebeple “teşbih”e dayanan “temsîl”de olduğu gibi Zemaşerî’ye göre “temsîl” yoluyla gelen istiâri terkinin- sözlerinden ve ifadelerinden anlaşıldığı üzere- yalnızca iki hal ya da sûret arasındaki karşılaştırmaya dayandığını söylersek yanlış bir şey söylememiş oluruz.

Zemaşerî’nin sözlerinde bu tür “istiâre”den örnekler bulabilmek için çok çaba sarfettim. Bu sebeple onun çok sayıda uygulama, tahlil ve beyânî tetkiklerini uzun uzun inceledim. Neticede kendi bakış açısına göre “istiâre-i temsiliyye” olarak değerlendirdiklerinin farkına vardım. Çünkü Zemaşerî “istiâre-i temsiliyye”ye kimi zaman onu “temsîl” terimiyle ifade etmek sûretiyle tek lafızda değil, terkiplerde temas etmiştir. Araştırmacılardan biri de şu sözleriyle bu durumu tekit etmiştir: Biz onun ifade tarzında buna işaret ettiğini anladık.³⁹ Zemaşerî’nin “temsîl”den kastının, müteahhirûn âlimlerinin “istiâre-i temsiliyye” olarak isimlendirdikleri “istiâre” türünü kastettiğine *Keşşâf*’a şerh yazanlarla hem fikir olduk.⁴⁰ Gerçek şu ki Zemaşerî’nin ibarelerini takip eden onun ifadelerinde “istiâre-i temsiliyye”nin birçok yönünün olduğunu görür:

Birincisi: O, “İstiâre-i temsiliyye”nin açıkça “temsîl” olduğunu ifade eder. Cenab-ı Allah’ın şu sözü bu kabildendir: “Biz emaneti göklere, yere, dağlara teklif ettik; yüklenmekten kaçındılar. İnsan bu emaneti üstlendi; çünkü o çok zâlim ve câhildir (Ahzâb, 33/ 72)

Zemaşerî; tefsîrinde emaneti yerine getirilmesi gereken bir görev, onun cansız varlıklara arzı ve onlarında bu görevi kabul etmeyip tasalanmalarını mecâz olarak zikreder: “Bunun benzeri ifadeler Arap dilinde çokça vardır. Kur’an da sadece Arapların yöntem ve üslupları üzere nâzil olmuştur”.⁴¹ Zemaşerî “temsîl”in delaletini ortaya çıkarmak, etkisini açıklamak ve Kur’an’daki yansımaları ile tasvirinin ve muhataptaki etkisinin ne boyutta olduğunu ortaya çıkarmak için bu konuda örnekler getirir. Şu sözleri bu kabildendir: Yağa nereye gidiyorsun denilse eğri yerleri düzeltmeye diye cevap verirdi. Araplar arasında hayvanlar ve cansız varlıklarla ilgili bu tür örnekler pek çoktur. Yağın konuşması imkânsızdır; fakat burada konuşmadan maksat sıksalığın güzellikleri çirkinliğe çevirdiği gibi besili olma halinin hayvanda çirkin yerleri güzelleştirdiğidir. Bu durumda hayvanda besili olmanın etkisi iyice tasvir edilmiş olur. Bu tasvir dinleyici için daha etkilidir. Dinleyici bu tasvirle söylenen söze daha aşına olur, onu daha kabul edilebilir ve

³⁹ “Buna” derken kastedilen bu metnin hemen öncesinde yer alan makale sahibinin zikretmediği Zemaşerî’nin mecâzî istiâre ve temsîl olarak ikiye ayırdığı ifadesidir. (çev. notu)

⁴⁰ Muhammed Ebû Mûsâ, *el-Belâgatü’l-kur’âniyye fi tefsiri’z-zemaşerî*, Mektebetü Vehbe, Kahire, 1988, s. 511-512.

⁴¹ *el-Keşşâf*, V, 57.

hakikatini daha kavrayıcı bulur. Emanetin büyüklüğünün, durumunun zorluğunun, onu üstlenmenin ağırlığının ve onu yerine getirmenin tasviri de böyledir.⁴²

Zemahşerî'nin bu noktadaki sözü, sürekli uyguladığı metodundaki gibi soru cevap yoluyla gelir: Belâgatçıların tek bir görüş üzere sebat etmeyen kimseye söylenen “Seni bir adım ileri bir adım geri atarken görüyorum” sözündeki temsil (benzetme yönü) bellidir. Çünkü o kimsenin iki görüş arasında kararsız kalma ve bunlardan birini ifa etmeme durumu; gitme konusunda tereddüt eden, bunun için ileriye doğru yönelmek üzere adımlarını bir araya getirmeyen kimsenin haline benzetilmiştir. Mümessel ve mümessel bih'in her biri isabetlidir, yerli yerinde kullanılmıştır. Fakat bu âyet-i kerimede durum böyle değildir; çünkü emanetin cansız varlığa⁴³ arz edilmesi onun da bundan kaçınması ve tasalanması haddi zatında imkânsızdır ve isabetli değildir. Öyleyse “temsil” imkânsız üzerine nasıl bina edildi? Bunun misali, makul olmayan müşebbeh bih'e başka bir şeyin benzetilmesi değil midir? Bu itirazı şu şekilde cevaplarım: Emanet âyetinde geçen, “yağa nereye gidiyorsun” sözündeki ve benzeri ifadelerdeki mümessel bih (kendisine benzetilen) farazîdir. Farazî şeyler de gerçek olanlar gibi zihinde canlandırılır. Emanetin semâvatâ, yere ve dağlara teklif edilmesi hali; zorluğu ve onu üstlenmenin ağırlığı hususunda farazî bir durumla temsil edilmiştir; “eğer göklere, yere ve dağlara arz edilseydi onlar bunu yüklenmekten kaçınır ve tasalanırlardı.”⁴⁴

Önceki satırlarda zikredilenleri incelediğimizde şu sonucu çıkarırız: Zemahşerî'de “temsil” terimi sonraki belâgatçıların da isimlendirdiği gibi “istiâre-i temsiliyye” anlamına gelmektedir. Bunun delili Zemahşerî'nin “istiâre”nin bu türüne getirdiği özel örnektir. O örnek de önceki satırlarda Abdulkâhir Cürçânî bahsindeki sözlerimizde tekrar edilendir.⁴⁵

Cenabı Hakk'ın şu sözü Zemahşerî'nin üzerinde durduğu temsil yoluyla gelen istiâri terkip örneklerinden biridir: “Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Onların gözlerinde perde vardır”. (el- Bakara, 2/7) Zemahşerî buradaki mühürlemenin “müfred” ya da “temsili istiâre” kabilinden olabileceğini söylemiştir. Bu durum onun şu sözünde ortaya çıkar: Kalplerin ve kulakların mühürlenmesi; gözlerin perdelenmesi ne demektir, diye sorulursa şöyle cevaplandırılır: Burada ne mühürleme ne de perde vardır. Bu ifadeler “mecâz”dan başka bir şey değildir. “Mecâz”ın da iki türünden biri olabilir ki bunlar da “istiâre” ve “temsil”dir. “İstiâre” esas alındığında anlam şöyle olur: Onların kalpleri ile ilgili şöyle değerlendirme yapılabilir; karşı çıkmalarından, kabul etme ve inanma

⁴² *el-Keşşâf*, V, 7.

⁴³ Makalede geçen جماد (nekre olarak) kelimesi fazlalıktır, orijinal metin *Keşşâf*'ta da yoktur. (cev. notu)

⁴⁴ *el-Keşşâf*, V, 57.

⁴⁵ Bahsi geçen örnek, kararsız bir kimse ile ilgili söylenen “ seni bir adım ileri bir adım geri atarken görüyorum” örneğidir.

noktasında büyüklenmelerinden dolayı gerçek, kalplere nüfuz edip⁴⁶ giremiyor. Kulakları ile ilgili şöyle değerlendirme yapılabilir: Çünkü kulaklar hakkı istemiyor, hakkı dinlemeye yanaşmıyor ve hakka kulak kesilmekten uzak duruyor. Sanki kulaklar hakikatlere karşı mühürle kilitlenmiş. Gözlerle ilgili değerlendirme şu şekildedir: Çünkü bu gözler Allah'ın gönderdiği âyetlere ve apaçık delillere bakmaz - ibret alan ve gören kimselerin baktığı gibi- sanki o gözler perdelenmiş, onlarla anlayış (kavrayış) arasına engeller konulmuştur. "Temsil" esas alındığında ise anlam şöyle olur: Kalp, kulak ve gözlerin, bu organlarla bunlardan yararlanma arasına mühür ve perde ile engel konulan durumlara benzetilmesidir. Çünkü onlar sorumlu oldukları dinî yükümlülüklerine ve yaratılış gayelerine uygun olarak bu organlardan istifade edemediler.⁴⁷

Zemahşerî mana açıklığa kavuşsun diye şu sözleri ekler : "Allah onların kalplerini mühürledi" cümlesi olduğu gibi "mesel" olarak alınabilir. Aynı durum şu sözlerde de vardır: Birisi helak olduğunda "vadi onu akıttı", ortadan kayboluşu uzun süren birisi için "Anka onu uçurdu" denir. Bu iki örnekte ne vadi birisini akıtmış, ne de Anka kuşu uçurmuştur; bu ifadeler "temsil"den ibarettir. Bir kimsenin helak olma noktasındaki hali, vadinin akıttığı /sürüklediği kimsenin haline; uzun süre görünmeyen kimsenin hali de Anka kuşunun uçurduğu kimseye benzetilmiştir. Aynı benzetme âyet-i kerimede de vardır: Zeki olmamaları sebebiyle meramını iyi ifade edemeyen⁴⁸ kimselerin kalpleri örneğinde olduğu gibi, haktan uzak olan kalplerin halleri; Allah'ın mühürlediği kalplerin hallerine yahut bizzat hayvanların kalplerine veya bir şey anlayıp kavramasınlar diye Allah'ın mühürlenmesini takdir ettiği kalplerin haline benzetilmiştir. O kalplerin haktan uzak durmalarında, hakkı kabul etmemelerinde Cenab-ı Allah'ın bir müdahalesi yoktur, O bu durumlardan uzaktır.⁴⁹

Cenab-ı Hakkın şu sözü de "istiâre-i temsiliyye" örneklerindedir. " ...Ona güç yetiremeyeceğimizi zannetti... (el-Enbiyâ, 21/87) Bu ifadenin "temsil" olarak manası şöyledir: Zemahşerî iki durum arasında benzerlik olduğunu belirtmiştir. O, "temsil" babından addettiği bu âyetin tefsîrinde şunları söylemektedir: Bunun manası şudur: O peygamberin durumu, Allah'ın emrini beklemeksizin kavmini terk etme hususunda kendisine güç yetiremeyeceğimizi zanneden bir kimsenin durumuna benzetilmiştir.⁵⁰ Cenab-ı Allah'ın şu sözü de temsil kategorisindedir : "Onlardan gücünün yettiği kimseleri davetinle şaşırt; süvarilerinle, yayalarınla onları yaygaraya boğ; mallarına evlatlarına ortak ol; kendilerine vaatte bulun"... (el-İsrâ, 17/64) Bu âyette de şeytanın aldatması, aldattığı kimseler üzerinde tasallutta bulunması, onları gözetlemesi ve onların geçebileceği bütün yollara

⁴⁶ Makaledeki بنفد fiili orijinal metinde بنفد olarak geçiyor. (çev. notu)

⁴⁷ el-Keşşâf, I, 29-30.

⁴⁸ Makalede الأغنام olarak geçen kelimenin doğrusu "الأغنام" dir. (çev. notu)

⁴⁹ el-Keşşâf, I, 30.

⁵⁰ el-Keşşâf, IV, 69-70.

oturması ile ilgili “temsil” yani “istiâre-i temsiliyye” vardır. Şeytanın bu hali ordusuyla bir topluluğa hücum eden cesur süvari örneğine istiâre edilmiştir. Cesur süvari düşmanlarını ürküten, korkutan bir sesle seslenmiş, o ve ordusu onları (düşmanları) yok edene kadar saldırılarını sürdürmüştür. Zemahşerî bu durumu şöyle ifade etmektedir: İblîs’in sesi ve davetiyle şaşırtması, süvari ve yayalarla onları yaygaraya boğması ne demektir, diye sorulursa cevaben şunu söylerim: O ifade “temsil” olarak gelmiş bir sözdür. Şeytanın aldattığı kimse üzerine tasallut etme hali, bir topluluğa saldırıp onlara bağırıp çağırın, yaygarayla onları tedirgin edip yerlerinden eden ve yok edene dek ordusuyla, atlılarıyla, yayalarıyla onların üzerine yürüyen savaşıya benzetilmiştir.⁵¹ Benzer bir “temsil” yine Cenab-ı hakkın şu sözünde de vardır: “Benim ve sizin rabbiniz olan Allah’a tevekkül ettim. Hiçbir canlı yok ki Allah onun perçeminden tutmuş olmasın”... (Hûd, 11/56) Zemahşerî şöyle demiştir: Bütün canlıların Allah’ın avucunda, mülkiyetinde, gücü-otoritesi altında olması ve onu perçeminden yakalaması “temsil”dir.⁵²

Zemahşerî’nin bazen “istiâre-i temsiliyye”nin bir “mecâz” türü olduğunu, sonra da o “mecâz”ı “temsil” olarak açıkladığına işaret etmek yerinde olacaktır. Bu durum şu âyetin tefsîrinde açıkça ortaya çıkar : “O bir şey yaratmak isterken yaptığı ol demekten ibarettir... (Yâsîn, 36/82) Zemahşerî sözünü şöyle sürdürür: Cenab-ı Hakk’ın “yaratmak istediği şeye ol deyip onun da hemen oluvermesi” sözünün hakikatinin ne olduğunu sorarsan cevabım şu olur: O söz “mecâz” ve “temsil”dir. Kâinatta hiçbir şey onun için imkânsız değildir. Onun olmasını istediği şey; emreden, itaat edilen âmirin emri kendisine geldiğinde itaat eden memurun konumu mesabesinde dir.⁵³

Kendisiyle “istiâre-i temsiliyye” kastedilen “temsil” terimi *Keşşâf*ta dikkat çekici bir şekilde tekrar edilmektedir. Bu durum şuna delalet eder: Zemahşerî, Kur’ân nazmının gayelerini, maksatlarını; manaların derinliklerini, (manaların) zihinlerde oluşmasında ve kalplerde yerleşmesinde “temsil”in edebî ve estetik değerini iyi biliyordu. Çünkü incelemeyle, tetkik etmekle bilinen, dinleyenin gözleriyle bakıyormuşçasına tasavvur edebileceği somut bir şey olur. “Allah yolunda mallarını harcayanların misali her başakta yüz tohum olan yedi başak bitiren tohum gibidir. Allah dilediğine kat kat verir...” (el-Bakara, 2/261) Âyet-i kerimedeki yedi başak bitiren tohum ile ilgili Zemahşerî şu açıklamaları yapmaktadır: Tohumun, her birinde bir başak olan yedi kısma ayrılan bir gövde çıkarmasıdır.⁵⁴ Bu temsil, bakan kimsenin gözleri önünde duruyormuşçasına kat kat olma halinin tasviridir.⁵⁵ Zemahşerî “temsil” babını şu sözlerle ifade ederken bu mana açıkça ortaya çıkar: “Temsil”; Allah’ın, elçisinin ve Arabın kelimasında geniş

⁵¹ *el-Keşşâf*, III, 185.

⁵² *el-Keşşâf*, III, 43.

⁵³ *el-Keşşâf*, IV, 104.

⁵⁴ *Keşşâf*ın orijinal metninde تُخْرَج fiilinden önce أُنْ vardır. (çev. notu)

⁵⁵ *el-Keşşâf*, I, 149.

bir yere sahiptir.⁵⁶ “Temsil”e manayı ortaya çıkarıp istenilen gayenin perdesini kaldırmak, vehmî olanı elle tutulur olana yaklaştırmak için başvurulur.⁵⁷

Zemahşerî'nin şu âyeti tefsîr ederken söylediği gibi “istiâre-i temsiliyye” meramı ifade noktasında en belîğ ifade tarzıdır. “İşte kardeşim onun doksan dokuz, benim ise bir koyunum var... (Sâd, 38/24) Zemahşerî bu âyeti soru cevaba dayanan her zamanki metoduyla açıklamaktadır: Koyunların zikredilmesi ne demektir, diye sorarsan cevaben şöyle derim: Hasımların bizzat hakeme başvurmaları⁵⁸ ve sözleri “temsil”dir. Çünkü burada “temsil”, önceki satırlarda ifade ettiğimiz üzere kınama için daha belîğ bir ifade ve ortaya çıkmasında utanılacak bir durum için uyarı- nasıl ki ortaya çıkmasından sakınılan bir şey “kinaye” yoluyla anlatılıyorsa “temsil” de “kinaye” yerine kullanılabilir- Davut peygambere bir siper ve onun saygınlığı için korumadır. Bu “temsil”de benzetme şöyle gerçekleşmiştir: Orya'nın Davut peygamberle hikâyesi; kendisinin bir, arkadaşının doksan dokuz koyunu olan adamın kıssasıyla temsil edilmiştir. Bu durumda doksan dokuz koyunu olan koyunlarını yüze tamamlamak istemiş, arkadaşının bir koyununa göz dikmiştir. Arkadaşını koyunlarını kendisine vermesi için yönlendirmiş, istediğini elde etmek için bu konuda arkadaşıyla hırslı bir kimse gibi tartışmıştır. Bunun delili ayetteki ...”ortaklarının çoğu”...ifadesidir. Cenab-ı Hakk, içerisinde koyunun zikredilme gayesini gösteren bir işaret bulunmasından ötürü bu kıssayı özellikle anlatmıştır.⁵⁹

Zemahşerî'nin; Kur'ânî tasvirde özellikle de “temsil”de, kendi Mu'tezilî fikirlerine aykırı düşen çok sayıdaki âyeti zâhir anlamlarından uzaklaştırmasına yardım eden edebî bir araç bulması dikkat çekici bir husustur. “...Allah'ı hakkıyla takdir edemediler, yeryüzü kıyamet günü tamamen avucundadır, gökler de sağ eliyle dürülmüştür...” (ez-Zümer, 39/67) âyetinin tefsîrinde olduğu gibi: Avuç/ kabza, dürülme ve sağ yön tasavvur edilmeksizin anlaşılmalıdır. Bu ifadeler Cenab-ı Hakk'ın büyüklüğünü ifade etmek için “tahyil” ve “hissî temsil”den ibarettir. Şu sözü anlamaz mısınız? “Allah'ı hakkıyla takdir edemediler.”⁶⁰ Bunun manası “temsil” üzeredir. Yeryüzünün Allah'ın emri ve kudretin altında bulunmasının misali, biz insanlardan bir şeyi avucunda tutan kimsenin misali gibidir. Göklerin sağ elle dürülmesi de aynı şekilde değerlendirilir. Cenab-ı Hak hakkında teşbih hissettiren âyetlerden bu minvâl üzere olanlar da bu ikisi (kabza, dürülme; göklerin sağ elle dürülmesi) gibi değerlendirilir.⁶¹ Zemahşerî âyetin te'vili bağlamında şunları dile getirmiştir: Bu sözden kastedilen; bu sözü cümle olarak olduğu gibi aldığımızda hakikat cihetiyle olsun veya mecâz cihetiyle olsun

⁵⁶ *el-Keşşâf*, II, 145-146.

⁵⁷ *el-Keşşâf*, I, 156.

⁵⁸ Makaledeki كَانْ 'nin doğrusu كَانْ'dir. (çev. notu)

⁵⁹ *el-Keşşâf*, IV, 139.

⁶⁰ *el-Keşşâf*, I, 146.

⁶¹ Saîdî, *el-Belâgatü'l-âliye*, s. 118.

avuca, sağ ele bakmaksızın Allah'ın azametini tasvir ve yüceliğini en ince ayrıntısına kadar düşünmekten başka bir şey değildir.⁶²

Aynı şekilde Zemahşerî “istiâre-i temsiliye” olarak kabul ettiği uygulamalarında; bunların güzelliğine ve ifadedeki edebî etkisine işaret etmek, Kur'an nazımının temeyyüz ettiği güzellik değerlerine yoğunlaşmak sûretiyle bu yöntemini sürdürmektedir. Bunun gerekçesi de kendi edebî kabiliyetine, Arapça üslup bilgisine ve belâgî nükteleri bulmadaki söz sanatları yeteneğine zaman zaman bizim dikkatimizi çekmektir. Zemahşerî yine “istiâre-i temsiliye”deki güzellik noktalarını açıklayarak, onun tasavvur ve duygularda bıraktığı etkisine dikkat çekmek sûretiyle onun içerdiği edebî güzellik ve estetik inceliklerini ortaya koymak için bu uygulamalarını devam ettirmektedir. Yine Zemahşerî bazı tahlillerinde bu terimi, açıkça zikrederek ya da îmâ ile işaret ederek ifade etse de diğer bazı tahlillerinde âyetlerin edebî yönüne tanzîr (başkalarından örnek verme) ve tefrî' (bunun benzeri şurada anlatıldığı gibidir demek) metodundan daha fazla önem verdiği için Kur'an nazımının temeyyüz ettiği estetik ve belâgî değerlere yönelir. Bu durum Zemahşerî'yi Kur'an ve Kur'an'la hayat bulan belâgatın en önde gelenlerinden biri haline getirmiştir.

Bunun delili şu âyetin te'vilinde gelmiştir: “bizim azabımız geldiğinde uyarılanların sabahı ne kötü olur.” (es-Sâffât, 37/177) Bu âyetin fasihliği ve muhatabın bu âyetten hissedeceği güzellik sadece “temsil” yoluyla anlaşılır. Zemahşerî bu âyetteki “temsil” hakkında daha önce açıklamada bulunmuştur: Uyarıldıktan sonra inkâr eden kimselerin başına gelen azap, bazı nasihatçilerin kendi kavmini düşman hücumlarına karşı uyardığı orduya benzetilmiştir. İkaz edilen kimseler bu uyarılara kulak asmamış, hazırlıklarını yapmamış ve kendilerini kurtaracak tedbirlerini almamışlardır. Sonunda ansızın yok olmuşlardır. Bu saldırılar genellikle sabahleyin oluyordu, bu sebeple (الغارة) kelimesi başka vakitte de gerçekleşse sabah saldırısı olarak adlandırılmıştır.⁶³

Bunun benzeri Zemahşerî'nin şu âyetle ilgili söyledikleridir: “...nihayet yeryüzü ziynetini takınıp, (rengârenk) süslendiği ve sahipleri de onun üzerinde kudret sahibi olduklarını sandıkları bir sırada... (Yûnus, 10/24) O şöyle yorumlamıştır: Fasih bir sözdür. Yeryüzü, her çeşit görkemli elbiseleri alıp giydiğinde ve bu elbiseler dışındaki başka süslerle de süslendiği zamandaki geline “temsil” yoluyla benzetilmiştir.⁶⁴

Cenab-ı Hakk'ın şu sözünün tefsîrinde söyledikleri, Zemahşerî'de “temsil”e yani istiâre-i temsiliye'ye işaret eden, onu ortaya çıkaran delillerdendir. “Allah'ın ipine topluca sarılın, parçalanmayın... (Âl-i İmrân, 3/103) Zemahşerî sözün gaye ve hedeflerini yerine getirmede “istiâre”nin etkisini ortaya çıkarmak için

⁶² *el-Keşşâf*, V, 170.

⁶³ *el-Keşşâf*, V, 130.

⁶⁴ *el-Keşşâf*, III, 9.

“sarılmayı”“istiâre” ve “temsil”in her ikisine de hamletmektedir. “İpine sarıldım” sözü, ipe destek istendiği, korumasına güvenildiği için“temsil” sayılabilir. İp Allah’a söz verme anlamında, bu ipe sarılma da bu sözün sağlamlığı noktasında “istiâre” olabilir. Zemahşerî; burada Allah’a sarılan ve ondan yardım dileyenin halini, ipe bağlanmış, kopmayacağı için kurtulacağına emin bir halde yüksek bir yerden sarkan kimsenin hali gibi değerlendirmektedir.⁶⁵

Zemahşerî’nin Keşşâf’taki çeşitli belâğî tahlil ve ibarelerinin bize bildirdiği üzere “temsil” teriminden anlaşılanların özeti şudur: Onun bu terimi isim formatında (temsil) basit şekilde kullanmasının yanı sıra bağlamın onu bu terimi fiil formatında kullanmaya sevk ettiği noktalar da vardır. Şöyle ki Zemahşerî’nin ifadelerinde, مثل fiilinin “temsil”e yani “istiâre-i temsiliyye”ye delâlet için geldiğini görüyoruz. Bu durum; hakikate karşı büyüklük taslayan, böbürlenenenlerin ve doğru yoldan çıkan kâfirlerin hallerini anlatan Kur’anî tasvirde hareketle Zemahşerî’nin tefsîrinde açıkça yer almaktadır.

“Onların boyunlarına demir halkalar geçirdik, o halkalar çenelerine dayanmıştır. Bu sebeple kafaları yukarıya kalkık durumdadır. Biz, onların önlerine bir set, arkalarına da bir set çekip gözlerini perdeledik. Artık göremezler”. (Yâsîn, 36/ 8-9)

Kur’an nazmı; mantığı olduğu halde ondan yararlanmayan, apaçık delillerin etkileyemediği, bataklık ve dalâlette kalmaya devam eden kimsenin halini – günah ve dalâlette olmayı sürdüren- boynunun etrafını çenesine kadar kalın, yüksek demir halkalar saran, hatta başını hareket edemez halde yukarıda tutan kimsenin haline benzetmiştir. Sonra bu kimse yerinde durmuş; boynunu kalın, yüksek duvarla örtmüş, karanlık da onun gözünü kapadığından hareket edemez hale gelmiştir. Zemahşerî şöyle demiştir: Çünkü onlar küfür üzere öleceği bilinen kimselerdendir. Sonra Allah onların küfürde direnmelerini- ki onların, demir halkalı ve boynu yukarı kalkık kimseler haline getirildikleri için dönmelerinin yolu yoktur – hakka yönelmemeleri ve kulak asmamaları sebebiyle iki set arasında olanların haline benzetmiştir. Düşünmeleri ve idrak etmeleri olmadığı için önleri ve arkalarını göremezler. Onlar Allah’ın âyetlerine karşı kördürler.⁶⁶

İkincisi: Zemahşerî “mesel” terimini “temsil”e delâlet etsin diye kullanmıştır. Şu âyeti kerime ile ilgili ifadesi bu kabildendir: “Şimdi (düşün bakalım) yüz üstü kapanarak yürüyen mi (varılacak) yere daha iyi erişir yoksa doğru yolda düzgün yürüyen mi”? (el-Mülk, 67/22) Zemahşerî âyetin tefsîri sadedinde şöyle demiştir: Yüz üstü sürünerek yürümenin anlamı nedir, doğru yol üzerinde düzgün yürüyene nasıl karşılık olarak geldi diye sorarsan cevaben şöyle

⁶⁵ el-Keşşâf, I, 191; Enbiyâ 19 (IV,57);

⁶⁶ el-Keşşâf, IV, 90.

derim: Bunun manası farklı⁶⁷; düz olmayan, tepe tümseklerin bulunduğu yerde gelişi güzel yürüyen kişinin her an düşüp yüzükoyun yere kapaklanacak oluşudur. İşte böyle bir kimsenin hali; doğru yolda bir o yana bir bu yana yalpalayan, gelişigüzel yürüyenin aksine, doğru olarak yürüyen yani tökezlemeyen ve yere düşmeyen ya da⁶⁸istikameti düzgün, sadece biraz sapmış kimsenin hali gibidir. Bu sözle, doğru yolu bulamayan, yanlış yola sapan ve bu sebeple hâlâ yüzükoyun yerde kapaklanmış halde olan âmâ da kastedilmiş olabilir. Böyle birisi düzgün, iyi gören ve kendisini doğruya götüren yolda yürüyen adam gibi değildir. Bu durum mümin ve kâfir kimse için meseldir.⁶⁹

Zemahşerî'nin sözünden anlaşıldığına göre burada iki "temsîl" vardır:

Birincisi: Dalâlete batan, küfrün karanlığında debelenmeye başlayan şaşırılmış kimsenin misalidir. Böyle kimsenin hali, yüzükoyun kapaklanarak yürüyen – ki aslında bu yere kapanma halinden doğrulup doğru bir şekilde yürüyebilir; fakat o bu değersiz hali üzere ısrar ediyor, ters yüz olmuş yüzükoyun bir şekilde yürüyor - Bu durum ise şaşkınlığa ve alay konusu olmaya sebebiyet veriyor. İşte hidayeti, nuru bırakan küfür ve delâlet karanlıklarında debelenmede ısrar eden şaşkın kimsenin hali böyledir.

"Temsîl"ın ikincisi doğru yolda düzgün şekilde yürüyen, yürüyüşünü mutedil olarak hedefini gözetleyerek sürdüren ve hidayette olan mümin kimsenin misalidir. Her iki "temsîl" de soru sigasında gelmiştir. (أفمن) Bu, okuyucu birbiriyle bağlantısı olan her iki durumu da incelesin, aralarındaki uzaklığı ve farkı düşünsün diye bir uyarı ve küfre karşı ikaz içindir.

Yine Zemahşerî'nin ifadelerini inceleyenler onun bazı tahlillerinde "mesel" ile "temsîl"ın birbiriyle bağlantılı ve eş anlamlı olarak kullandığını fark edecektir. Nitekim bu durum şu âyetin tefsîrinde ortaya çıkmaktadır: "...Hiçbir şey yoktur ki hazineleri yanımızda olmasın"... (Hicr, 15/21) Zemahşerî âyetin tefsîri sadedinde şunları söylemektedir: Hazinelerin zikredilmesi "temsîl"dir, mana da şudur: Kulların yararlandığı her ne varsa biz onu yaratmaya, ortaya çıkarmaya ve onunla nimet vermeye kadiriz. Sadece belli miktarda veririz ve biliriz ki bu onun faydasıdır. Cenab-ı Hak burada hazineleri, her şeye gücünün yeteceğine dair mesel olarak zikretmiştir⁷⁰ Bu şu demektir: Zemahşerî'ye göre "mesel" ve "temsîl" terimleri aynı anlama gelmektedir, o da "istiâre-i temsiliye"dir.

Üçüncüsü: Zemahşerî'nin kelimada teşbih olduğunu söylemesidir. Onun sözlerinden "istiâre"nin dayandığı teşbihi kastettiği anlaşılır. " Saf saf rabbinin huzuruna çıkarılırlar." (Kehf, 18/48) Onun bu âyet-i kerime ilgili değerlendirmesi

⁶⁷ Makalede معتاد olarak geçen kelime Keşşâf hasiyesi olan Tîbî'nin *Fütûhu'l-gayb* adlı eserinde معتاد olarak geçiyor

⁶⁸ Makalede مستوي kelimesinin hemen öncesinde geçen أي'in aslı orijinal metinde أو'dur. (çev. notu)

⁶⁹ *el-Keşşâf*, VI, 134; Kalem 42 (VI, s. 145); Fâtır 12 (V, s. 80)

⁷⁰ *el-Keşşâf*, III, 130; I, s. 29-30.

şöyledir: Onların hali, sıra sıra sultânın huzuruna çıkarılanlara benzetilmiştir. Saf halinde hepsi görünür, birbirlerini tek tek gördükleri gibi gurup olarak da (topluca) görürler. Kimse kimseye saklı kalmaz.⁷¹

Bu durumun benzeri şu âyet-i kerimededir: “İki deniz bir olmaz. Biri tatlıdır, susuzluğu giderir, içimi kolaylaştırır; diğeri ise tuzludur, acıdır... (Fâtır, 35/12) Zemahşerî âyeti şöyle tefsîr etmiştir: “Tatlı ve tuzlu deniz, mümin ve kâfir kimseler için “mesel” (temsil) olarak getirilmiştir”. Sonra Allah iki denizin özellikleri ve onlarla ilgili olan nimet ve ihsanlarını istitrat kabilinden zikretmiştir. İstitrat kastedilmeden de söylenmiş olması muhtemeldir. Bu durum da iki tür (Mü’min, kâfir) iki denize (acı, tatlı) benzetilmiş olur. Sonra acı deniz; onda bulunan balıktan, inciden istifade etme; geminin gitmesi gibi yararları noktasında tatlı suyla aynı özellikleri taşıdığı için kâfire üstün tutulmuştur. Kâfir bu sayılan faydalardan yoksundur. Bu durum Cenab-ı Hakk’ın şu sözünde ortaya çıkar : “Sonra bütün bunların ardından kalpleriniz katılaştı, taş gibi; hatta daha katı oldu⁷² (el-Bakara, 2/74) Zemahşerî’nin sözlerini düşündüğümüzde iki insan tipinin (mü’min, kâfir) iki denize benzetilmesindeki maksadın, içilebilir tatlı suyla müminin, tuzlu acı suyla da kâfirin istiâre edilmesi olduğunu anlarız. Zemahşeri bunu asıl olması itibariyle teşbihle ifade etmiştir; çünkü “istiâre” teşbihe dayanır, ona bağlıdır. Zemahşerî, âyette ıstilahî olarak teşbih yoktur deme gereği de hissetmemiştir. Bu da “istiâre”nin temeli olan teşbihi kastettiğini gösterir. Buradaki “istiare”, sözlerinden anlaşıldığı üzere, “temsiliyye”dir. Çünkü burada “istiâre” tek bir kelimedede değil, ibarenin tamamında gerçekleşmiştir.

Sonuç

Bu çalışmanın en önemli sonuçları içerisinden özet olarak aşağıdaki hususları ifade etmemiz mümkündür:

1-“İstiâre-i temsiliyye” cümlede de olabilir, terkipte de olabilir; fakat tek lafızda olamaz. Bu sebeple “istiâre-i temsiliyye” “temsiliyye” olarak isimlendirilmiştir. Bu “istiâre”de müşebbeh bih çeşitli durumlardan elde edilmiş mürekkep sûret üzerine açıkça zikredilir. Bundan ötürü “istiâre-i temsiliyye”, “teşbih-i temsil”e yakındır; fakat “istiâre-i temsiliyye”de müşebbeh teşbih edâtı ile beraber düşmüştür.

2- Zemahşerî tahlillerinde “teşbih”le ilgisi olan “temsil”in ilk görünümünü – temsil kelimesinin lugavî delaletiyle bilinen görünümüdür- korumak sûretiyle “istiâre-i temsiliyye”yi müsteâr ile müsteâr leh arasındaki alakaya, hissî veya akli olup olmadığına bakmaksızın titiz bir şekilde ele almıştır. Bu esas üzerine “temsil” teriminin Zemahşerî’nin ifadelerinde pek çok yönünün olduğunu fark ettik.

⁷¹ e-Keşşâf, III, 210.

⁷² el-Keşşâf, V, 80.

Bununla beraber “temsil” teriminden elde edilen bu çok yönlülük belâgat âlimlerince hemen hemen birbirine yakın kabul edilmektedir.

3- Zemahşerî'nin ifadelerinde “istiâre-i temsiliyye” örneklerini inceleyen kimse şunu fark eder: O, son dönem belâgat âlimlerinin metinlerinde kullandığı “istiâre-i temsiliyye”yi ifade etmek için bazen “temsil” lafzını, bazen de “mesel” lafzını kullanmıştır. Farklı farklı isimleri olduğu anlaşılan bu terimin iki şekli vardır:

A)Mürekkeb (istiâre-i temsiliyye) bu terim iki kelimedden meydana gelmiştir: İstiâre ve temsiliyye. Bu bir sıfat terkididir, her iki lafız bu terkiyle tek lafız gibi olmuştur. Mevsuf bu vasıfla tahdit ve tahsis kazanmış, bu işin uzmanları bunu belâgat alanında kullanmışlardır.

B) Basit: Zemahşerî'de geçtiği gibi “temsil” ya da “mesel” olarak.

4- Çeşitli isimleri olan “istiâre-i temsiliyye”nin, Zemahşerî'nin ibare ve delillerinden anlaşıldığı üzere edebiyat âlimleri ve beyân ustalarınınca diğer belâgî/ beyânî sanatlarda olmayan üstün bir konumu ve değeri vardır. Ki bu âlimler “mecâz”, “teşbih”, “istiâre” ve “kinaye”ye i'câz'ın dayanağı/ temeli, belâgatin etrafında döndüğü ana eksen, üstünlük ve fazilet gerektiren sanatlar olarak bakmışlardır.

5- “İstiâre-i temsiliyye”nin temeli “teşbih-i temsil”dir. Nitekim “istiâre-i temsiliyye”nin belâgati iki durum arasındaki benzerliğin isabetli oluşunda gerçekleşir. Eğer istiâre mesel (darb-ı mesel) ise bunun güzelliği sadece istiâre'ye uygun madrib'in isabet ettirilmesine bağlıdır.

Bu esas üzerine, araştırmacılarca açık hale gelmiştir ki “temsil” terimi kayıtsız olarak zikredildiğinde genellikle “istiâre-i temsiliyye” olarak anlaşılır. Bu isimlendirmenin sırrı İbn Yakûp el-Mağribî'nin dediği gibidir: Vech-i şebah birçok durumdan alınmış, istiâre yoluyla kaydı ise isim müsemmayla uyum içerisinde olsun diye getirilmiştir.⁷³ Çünkü gerçek şu ki bu mecâzda (istiâre-i temsiliyye) bir hali başka bir hale, birinci türü ikincisine dâhil etmek sûretiyle mübalağa yoluyla benzetme gerçekleşir. Sonra ikinci lafız birincinin yerine kullanılır. “İstiâre”nin durumu da böyledir. “İstiâre-i temsiliyye” tanımındaki istiâre yoluyla kaydı, ismin müsemma'ya uygunluğunu açıklamak için eklenmiştir.⁷⁴ Bundan dolayı çok sayıda belâgatçı “istiâre-i temsiliyye”yi diğer istiâre türlerine incelemiştir.⁷⁵

⁷³ “İsim müsemma ile uyum içerisinde olsun” sözünün anlamı şudur: “Temsil”/ “Mecâz-ı mürekkep”te de “istiâre” de olduğu gibi müşebbeh bih zikredilerek müşebbeh kastedilir. Sa'düddin et-Teftâzânî, *Muhtasarüs-sa'd: Şerhü telhîsi kitabi miftâhi'l-ulûm* (tahkik: Abdülhamîd Hendâvî), el-Mektebetü'l- asrîye, Beyrut, 2010, s. 354.

⁷⁴ İbn Ya'kup el-Mağribî, *Mevâhibü'l-fettâh, Şerhü telhîsi'l-miftâh*, Dârü's-Surûr, Beyrut, IV, s. 145.

⁷⁵ Ebû Şevârib-Ahmed el-Misrî, s. 98.

6- Zemahşerî, müşahhaslaştırma ve somut bir sûrette ortaya çıkarma yoluyla manayı ifade etmedeki tesiri gizlenemeyen bu “istiâre”nin değerini vurgulamıştır. “İstiâre” edebî, seçkin değerinin en önemlisi îcâz olan edebî unsurların yardımı neticesinde; manaları ustaca tasvir etmedeki üstün kudretini kazanır. İlgili bulunduğu maksatları ifade etme konusunda “istiâre” hakikatten daha evladır.

7- İstiâre -belâgatçılarının ıstılahında kullanıldığı gibi- teşbihin bittiği yerde başlar; belâgatın yüksek derecelerine yükselir; manaları insanların görüp dokunabildiği güçlü, mücessem bir şekilde tasvir eder; dinleyenleri etkiler; onların duygularına hükmeder ve hislerini harekete geçirir. Şu da var ki “istiâre”nin kuvvet bakımından en değerlisi, en tesirlisi “istiâre-i temsiliyye”dir. Çünkü çeşitli durumlardan elde edilmiştir. Bu husus modern araştırmacılardan biri tarafından bu mânaya işaret ederken ve istiârenin belâgatını şu sözlerle özetlerken ifade edilmiştir: “Müfred ve mürekkepteki “istiâre-i tasrihiyye”nin belâgatının sırrı, îcâz ve mübalağanın güçlü oluşudur. Bununla beraber “temsiliyye”nin birinci söylendiği (mevrid) sûrete bakılıp benzer bir durum için ikinci kez (madrib) söylenmesi ile gerçekleşen bir olayı ifade etmedeki canlı olma durumu vardır.⁷⁶ Bunun etkisi İmam Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ında ele aldığı Kur'an istiârelerini sunarken açıkça ortaya çıkmıştır.”

Kur'an; Arapların, etkileri üsluplarında açıkça ortaya çıkan fesahatlerine rağmen- şu da var ki bu fesahat Kur'an'ın i'câzına, nazmındaki o harikalığın zirvesine ulaşamamıştır- üslubuyla, nazmıyla, manalarıyla mûcizedir. İşte bütün bunlar, beyân çalışmalarının en önemli konularından biri olan “istiâre-i temsiliyye” ve onunla ilgili diğer beyân incelemelerinin en önemli özelliklerindendir. Zemahşerî, *Keşşâf* tefsîrindeki tahlil ve uygulamalarında bunları tek tek ortaya çıkarmak sûretiyle bu sanat dalına verdiği önemi göstermiştir.

⁷⁶ Abdülazîz Kalkale, s. 61